

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**«O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO
HAMKORLIK MASALALARI»
mavzusidagi
xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari**

2019-yil 29-oktabr

TOSHKENT- 2019

6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 4-жилд.

Болалар нутқининг морфодейктик хусусиятлари

Morphodeyctic features of children's speech

Қурбонова Мунаввара Абдужабборовна *

Annotation: Given clause is devoted to pragmatical interpretation of language units. The place and meaning deyktical of units is stated at expression of the kommunikative purpose. The reasons of occurrence morphodeyktical of distinctions peculiar speech of children of pre-school and school age are revealed

Keywords: children's speech, pragmatics, personal deixis, temporal deixis, locative deixis, kommunikative purpose.

Ўзбек тилидаги морфодейктик воситаларнинг муайян қисмини от туркумига мансуб бирликлар ташкил қилади. Бу туркумга мансуб бирликлар шахс дейксисини шакллантиришда фаол иштирок этади. Д.Лутфуллаева ва Р.Давлатованинг бу борадаги тадқиқотида кишиларнинг исм-фамилияси, лақаби, тахаллуси, насл-насаби, касб-кори, унвони, мансаби, миллати, турар жойи, ижтимоий ҳолатини кўрсатувчи ҳамда қариндошлик тушунчаларини ифода этувчи отлар шахсга ишораси асосида шахс дейксисини шакллантириши қайд этилади. [Лутфуллаева, Давлатова, 2011: 34]. Бу ҳолат болалар нутқида ҳам кузатилади.

Болалар нутқида хос дейктик хусусиятлардан бири исмни ифода этувчи атоқли отлар орқали аниқ шахсларга ишора қилиш воситасида шахс дейксисини шакллантиришдир. Бола дастлаб бу йўсинда ҳосил қилинган ишора бирликларини катталардан ўзлаштириб, ўз нутқида қўллайди. Бироқ айрим ҳолатларда катталар ва болалар томонидан атоқли от орқали шахс дейксисининг ифодаланишида муайян фарқлар кўзга ташланади. Болалар катталардан фарқли тарзда, аксарият ҳолларда, кишиларга атаб қўйилган исмларни қисқартириб талаффуз қилади. Мазкур ҳолат, айниқса, мактабгача ёшдаги болалар нутқида кўп кузатилади. Бу ёшдаги болалар учун исмнинг кўп бўғинли бўлиши ёки талаффузда ноқулайлик туғдириши уни қисқартириб қўллашга сабаб бўлади. Масалан, Абдулазиз Абдужабборов (3 ёш) нутқида қўлланган “*Са ака*” дейктик бирлиги орқали Салоҳиддин исмли болага ишора қилиниши кузатилди.

Шуниси характерлики, мулоқот чоғида болалар ҳам, катталар каби, шахслараро муносабат нуқтаи назаридан ўзига яқин бўлмаган кишининг исмини тўлиқ талаффуз қилади. Бироқ болалар табиатига хос беғуборлик ва самимият боис танишувнинг илк босқичидаёқ улар ўртасида ўзаро дўстона муносабатнинг шаклланишига сабаб бўлади. Демак, бундай вазиятда шахс исмини қисқартириб талаффуз этиш орқали шакллантирилган ишора бирликларининг аксарияти болалар нутқида хос дўстона муносабат, ўзаро яқинлик ифодачиси ҳисобланади.

Бадий матнларда қўлланган бу каби “қисқартма” шаклдаги дейктик бирликлар болалар нутқининг ўзига хослигини кўрсатишга хизмат қилади:

---

* Филология фанлари доктори, доцент, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, munavvara2013@yandex.ru

1. – *Бултур поиша бувим менга туфли олиб берувдилар, тугилганимда. – Қизча ўйланиб қолди. – Кейин-чи, Баҳога уч оёқли велосипед, Бахтига кўйлак...* (Ў.Ҳошимов. “Дунёнинг ишлари”)

2. *От жиловини чаққон Ғанишга тутқаздим-да, бир сакраб, уни отдан ағдардим.* (Н.Фозилов. “Болалигим – пошшолигим”)

Болалар нутқида предметни англаувчи от туркумига мансуб сўзлар шахсга ишора қилиб, шахс дейкисини ҳосил қилади. Масалан:

Самоваржоннинг айтишича, Ўрис хола ҳам ёшлигида етимхонада катта бўлган экан. Йигирманчи йилдами, йигирма бешинчи йилдами, буниси Самоварнинг эсида йўқ экан. (Х.Тўхтабоев. “Беш болали йигитча”)

Асарда баён қилинишича, боланинг исми аслида Самар бўлиб, “детдом”да уни “Самовар” деб чақиришар экан. Мазкур ҳолатда болалар томонидан Самар исмининг Самовар тарзида айтилишига сўзларнинг талаффуздаги ҳамоханглиги сабаб бўлган. Самовар сўзига дейктик вазифа юклатилиши ҳамда унга коннотатив семани ифодаловчи -жон аффиксини кўшиш орқали ясалган нутқий инновация ғайриодатийлиги билан китобхонда кулги уйғотади.

Юқоридаги каби ҳолатлар 11-12 ёшдаги болалар мулоқотида кўп учрайди. Масалан, Тошкент шаҳридаги 159-сон мактабнинг 5-синф ўқувчилари Шоаббос Шофозилов ва Нажмиддин Тўрахўжаев нутқларида Малика исмли қизга *Малина тарзида*, 234-сон мактабнинг 6-синф ўқувчилари Хасан Омониллаев ҳамда Азиза Абдуллаевалар нутқида эса Фарҳод исмли болага *Пароход* тарзида ишора қилиниши кузатилди.

Болалар нутқида нотаниш шахсларга нисбатан қўлланган *амаки, хола, бобо, буви, чол, кампир* каби шахс отлари шахс дейкисини ҳосил қилади. Масалан:

Дадам аравага ўтириб, мени бағрига оларкан, чолга қаради. (Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ораси”)

Шунингдек, болалар нутқида қўлланган кишиларнинг касб-корини ифодаловчи отлар орқали ҳам шахс дейкисини шакллантирилади. Масалан:

Қоп-қора кабобпаз бидир-бидир қилиб харидор чақиради. (Ў.Ҳошимов. “Дунёнинг ишлари”)

Баъзан болалар кишиларнинг ижтимоий ҳолатини акс эттирувчи отлар орқали ҳам шахс дейкисини ҳосил қилади. Бу ҳолат мактаб ёшидаги болалар нутқида ўз ифодасини топади. Масалан: *Бой гапларимнинг кейинги жумлаларини эшитдим, эшитмадим билмайман, чой ичиб турган пиёласини бошига уриб, чаккасини ёрди-ю, соқолини юлиб, додлаб йиғламоққа бошлади.* (Ғ.Фулом. “Шум бола”)

Д.Лутфуллаева ва Р.Давлатова ўзбек тилида шахс дейкисининг ифодаланиши масаласи таҳлилига доир мақоласида *устоз, шогирд, одам, киши, инсон, хўранда, меҳмон, жаноб, хоним* каби отлар ҳам дейктик белгисига кўра шахсларга ишора қилиши ҳақида маълумот берган. [Лутфуллаева, Давлатова, 2011: 36]. Мазкур дейктик бирликларнинг барчаси болалар нутқида фаол қўлланади, деб бўлмайди. Бироқ болалар томонидан таълим берувчи шахсга ишора қилувчи *устоз* сўзининг қўлланилиш даражаси ниҳоятда юқори. Мазкур морфологик бирликнинг шахсга ишораси мактаб ёшидаги барча ўзбек болалари нутқида кузатилади. Бу эса ўзбек мулоқот хулқининг гўзал намуналаридан бири ҳисобланади.

Болалар нутқида сифат туркумига оид айрим бирликлар ҳам дейктик вазифа бажаради. Бунда сўзловчининг ёш хусусияти билан боғлиқ ҳолда айрим фарқли жиҳатлар кўзга ташланади.

Мактабгача ёшдаги болаларнинг белги билдирувчи сўзлар орқали шахсга ишора қилишини Сарварбек Умаров (4 ёш) нутқида кузатилган қуйидаги ҳолат асосида изоҳлаш

мумкин. Бола тенгдошининг исмини билмагани учун унга эгнидаги либоснинг рангини билдирувчи сўз ёрдамида “Ў, қўк!” тарзида мурожаат қилган. Кўринадики, бола тенгдошига унда аниқ кўриниб турган белги орқали ишора қилиб, метонимик дейкисни ҳосил қилган.

Мазкур ёш давридаги болалар нутқида предметнинг белгисини билдирувчи сифатлар унинг миқдорига ишора қилиб, миқдор дейкисини юзага келтиради. Масалан:

1. ...*Эртасига Кўқондан ўзбекча гапирадиган армани амакилар келиб, бир хуржун қизил пул бериб, узумимизни ҳаммасини сотиб олишган.* (Х.Тўхтабоев. “Жаннати одамлар”)

2. *Қизил пул беринг, конфет оламан*” (Абдуазим Абдужабборов, 5 ёш).

Келтирилган мисолларда боланинг *қизил* сифати юқори қийматли пулга ишора қилганлигини сезиш мумкин. Турли рангдаги қоғоз пулларнинг қиймат жиҳатдан фарқланиши бола томонидан дейкиснинг ифодаланишига йўл очган. Мактабгача ёшдаги бола бу тафовутни аниқлаш имконига эга бўлмаса-да, пул қийматига унинг ранги асосида ишора қилиб, тил бирлигининг когнитив-прагматик хусусиятини намоёни этган.

Мактаб ёшидаги болалар нутқида кўчма маънода қўлланган сифат туркумига мансуб сўзлар ҳам нарса-предметга ишора қилиб келиши мумкин. Масалан:

Ақл-хушим жойида, одобим ҳам чакки эмас, олтинчи синфнинг интизомли ўқувчилариданман...

Шеърим касодга учрагач, лаб-лунжимни осилтириб ўтирмасдан, қофия, вазн, туроқ сўроқлаб магазинларни кезишга тушдим.

Опажон, сизда қофиядан борми? – деб сўрадим китоб сотиб ўтирган аёлдан. У шапалоқдек ойнага тикилиб, лабига қизил суртиши билан овора эди. (Х.Тўхтабоев. “Сарик девни миниб”)

Боланинг лисоний хотирасида ишора объекти ранги билан бирга гавдалангани боис, унинг нутқида шу белги билан боғлиқ метонимик ассоциация юзага келган. Бола пардоз воситасининг номини билмагани учун унга ранги орқали ишора қилиб, нарса-предмет дейкисини юзага келтирган.

Мазкур контекстда ифодаланган ўзига хос дейкисни тадқиқ этишда боланинг билиш даражаси, гендер хусусиятига ҳам эътибор қаратиш лозим. Асарда XX асрнинг 50 йилларидаги ўзбек болаларининг ҳаёт тарзи, руҳий ҳолати ва дунёқарашига хос жиҳатлар ёритилган. Боланинг ишора объекти номини билмаслиги, уни ифодалашда ассоциатив тафаккур маҳсулидан фойдаланишига мазкур тарихий даврга хос шароит, у туғилиб ўсган ҳудудда бу косметик воситадан фойдаланувчиларнинг шаҳардагига нисбатан сон жиҳатдан камлиги ёки умуман мавжуд эмаслиги каби омиллар сабаб бўлган. Ахборотлар оқими шиддат билан кечаётган бугунги кунда нафақат олтинчи синф ўқувчиси, балки бошланғич синфда таълим олаётган аксарият ўғил болалар ҳам контекстда ишора қилинган пардоз воситасининг номини билади. Шу туфайли уларнинг лисоний хотирасида мазкур восита билан боғлиқ ҳолда пайдо бўладиган ассоциациянинг вербал ифодаси дейктик эмас, балки номинатив вазифа бажаради. Агар ҳозирги давр руҳини акс эттиришга хизмат қилувчи бадий асар матнида олтинчи синфда ўқийдиган ўғил бола томонидан “помада” тушунчасини ифодалаш мақсадида *қизил* сифати ишлатилса, бундай қўлланиш предметнинг номини билмаслик оқибати эмас, балки стилистик-прагматик хусусиятни акс эттиришга хизмат қилиши мумкин. Бу эса мулоқот хулқининг ҳудуд ва гендер жиҳатдан хосланиши туфайли нутқ элементларининг дейктик маъно касб этишида замон ва макон омили ҳам муҳим аҳамиятга эга эканидан далолат беради.

Мактаб ёшидаги болалар нутқида *қора* сифати орқали шахс, нарса-предмет дейкисларининг ҳосил қилиниши ҳам кузатилди. Масалан:

1. Шахс дейксиси: *Ана, ферма томондан бир қора кўринди. Шу бўлса керак... Йўқ, у отлиқ экан, қишлоққа қараб кетди. Яна битта қора кўринди! Буниси, албатта, Карим кўзойнак...* (Н.Фозилов. “Болалигим – пошшолигим”)

2. Нарса-предмет дейксиси: *Узоқдан бир кишининг қораси кўрина бошлади.* (Ғ.Ғулом. “Шум бола”)

Нутқда баъзан отлашган сифатларга ҳам дейктик вазифа юклатилади. Бундай ҳолатда отлашган сифатнинг дейкиснинг қайси турини ҳосил қилганлиги контекст асосида маълум бўлади. Масалан:

Менинг ёшим олтида:

Катта-кичик олдида:

Кўзни қилиб шамғалат,

Олмайман ҳеч шоколад. (Қ.Муҳаммадий)

Ушбу матнда отлашиб келган *катта-кичик* жуфт сифати орқали турли ёшдаги шахсларга ишора англашилади. Юқорида қайд этилганидек, болалар томонидан ишлатилган *катта-кичик, яхши-ёмон, паст-баланд, оқ-қора* каби ўзаро зидланувчи сифатлар жуфтлигининг ишора бирлиги сифатидаги вазифаси фақат бадий матнда юзага чиқади. Бу ҳолат катталарнинг сўзлашув нутқида кўп кузатилса-да, болалар коммуникатив фаолиятида учрамайди. Бизнингча, болалар бадий адабиётида сифат туркумига оид антонимик жуфтликлар зиммасига дейктик вазифа юклатилганда ёзувчининг коммуникатив мақсади ёш китобхонларга тилнинг ифода имконияти ниҳоятда кенглигини уқтириш, уларнинг нутқий тафаккурини ривожлантириш, воқелик ва унинг элементларини билвосита акс эттириш учун сўз танлаш ва сўз қўллаш малакаларини оширишга кўмаклашишдан иборат бўлади.

Болалар нутқида равиш туркумига мансуб айрим морфологик бирликлар ҳам дейктик вазифа бажариб келади. Болалар нутқида, айниқса, ўрин, пайт, ҳолат равишлари дейктик вазифа бажаришда фаол иштирок этади. Болалар нутқида ўрин равишлари макон дейкисини ҳосил қилади. Масалан: *“Ичкаридан (хамир қориб ўтирган бўлса керак) икки қўли тирсагигача оппоқ унга беланган пак-паканагина, худди бўғирсоқдай дум-думалоқ бир аёл тилдираб чиқиб келди”* (Х.Тўхтабоев. “Беш болали йигитча”)

Болалар нутқида қўлланган пайт равишларининг дейктик вазифасини қуйидаги матнларда кузатиш мумкин:

У Зебихонга кўзи тушиши билан орқасига қараб қичқирди: – Буви, ҳув бирда келган аям келди. (С.Зуннуова. “Олов”)

Ҳув бирда *Ҳайитвой, Дилижон, Раҳимберди ҳаммамиз тобутхонага билдирмасдан кириб, навбати билан тобутхонада ётиб кўраётган эдик.* (Х.Тўхтабоев. “Жаннати одамлар”)

Берилган мисолларда қўлланган *бирда* равиши узоқ ўтган даврга ишора қилиб, замон дейкисини шакллантирган. Равиш билан бирга қўлланиб, пайт жиҳатдан узоқлик семасини кучайтиришга хизмат қилган *ҳув* ва *ҳув* сўзлари воқеликнинг айни нутқ вазиятидан анча вақт олдин бўлиб ўтганини кўрсатади.

Баъзан пайт равишининг ўтган замонга ишораси шевага хос шаклда ифодаланади. Масалан: *Абдували билан энди ўйнамайман. Анунда соққа қувар ўйнаган эдик, олтига ёнгогимни ютиб қочиб кетди.* (Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ораси”)

Шуниси характерлики, мактабгача ёшдаги болалар учун *кеча, бугун, эртага* равишларининг маъносини фарқлаш бирмунча мураккаб кечади. Улар замонга ишора қилишда бу бирликларни баъзан алмаштириб қўллайдилар. Масалан:

– *Дада, циркка бугун оборасизми ё бўлмаса кеча оборасизми?*

Дадаси кулиб: – Қизим, циркка дам олиш кунни борамиз, – деди.

– *Вой, эртага ўзиз айтмаммидиз, обораман деб.* (М.Содиқова. “Ўзи ҳам ширин, сўзи ҳам”)

Ўзбек тилида *ўқимоқ, гапирмоқ, пичирламоқ* каби нутқ феъллари билан бирикиб, “товуш чиқарган ҳолда” маъносини англлатувчи *устида, ичида* равишлари ўзаро оппозицияга киришади ва ҳаракат-ҳолат дейкисини ҳосил қилади. Бу ҳолат болалар нутқида ҳам кўп кузатилади. Масалан:

– *Дада, китобни нега ичингизда ўқийсиз, устингизда ўқинг, мен ҳам эшитаман.* (М.Содиқова. “Ўзи ҳам ширин, сўзи ҳам”)

Нутқий мулоқот жараёнида сон туркумига оид бирликлар ҳам дейктик восита вазифасини ўтайди. Д.Лутфуллаева ўзбек тилидаги сон туркумига оид бирликларни ишоравий вазифаси асосида қуйидаги функционал турларга ажратган:

- 1) шахсга ишора қилувчи сонлар;
- 2) нарса-предметларга ишора қилувчи сонлар;
- 3) пайтга ишора қилувчи сонлар;
- 4) ўринга ишора қилувчи сонлар;
- 5) воқеа-ҳодисага ишора қилувчи сонлар. [Лутфуллаева, 2009: 24].

Сонларнинг дейктик хусусияти болалар нутқида ҳам турлича воқеланади. Болалар дейкисининг муайян турини ҳосил қилишда соннинг бир неча семантик туридан фойдаланади. Масалан:

1. *Ўзи қишлоғимизда битта тўлиқсиз ўрта мактаб бор, холос. Еттини битирган болалар шаҳарга тушиб ўқишади.* (Н.Фозилов. “Болалигим – пошшолигим”)

2. *Ориф учинчида ўқийди.* (Ў.Ҳошимов. “Дунёнинг ишлари”)

3. – *Ким? – деди Асет. – Олтинчининг болалари.* (Н.Фозилов. “Болалигим – пошшолигим”)

Кўринадики, биринчи мисолда санок сон орқали таълимнинг муайян босқичига ишора қилинган. Кейинги мисолларда бу дейктик вазифа тартиб сонларга юкланган. *Еттинчи синф, учинчи синф, олтинчи синф* бирикмаларида *синф* сўзининг тушириб қолдирилиши ва унга ишора қилиш санок, тартиб сонларига юкланиши натижасида ушбу сонлар дейктик вазифа бажаришга хосланади. Аслида болалар бу каби нутқий қўлланишларни катталардан ўзлаштирадilar. Болаларга хос шошқалоқлик, тингловчиға фикрини тезкорлик ва сиқик тарзда етказиш уларнинг нутқда ихчам қўлланишлардан фойдаланишларида қўл келади.

Мактаб ёшидаги болалар нутқида тартиб сонларнинг отлашиб, шахс дейкисини юзага келтириши ҳам кузатилди. Масалан, “*Ўшандан буён танаффусда иккинчилар билан ўйнамаймиз*” (Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ораси”) гапида *иккинчи* сони орқали *иккинчи синф* ўқувчиларига ишора қилинган.

Мазкур ёш давридаги болалар нутқида дона сонлар орқали муайян вақтга ишора қилиниши ҳам аниқланди. Масалан:

– *Ҳали вақтли, биз учта ўқидик.* (Ў.Ҳошимов. “Дунёнинг ишлари”)

Ушбу гапда қўлланган *учта* сони ўтилган дарсларнинг миқдорини англатиш билан бирга, ўқув машғулоти учун белгиланган вақтга (*уч соат*) ҳам ишора қилган. Бу каби қўлланишлар орқали ҳам болалар фикрни ихчам тарзда баён қилиш мақсадини кўзда тутадилар.

Дейктик белги феъл туркумига оид бирликларга ҳам хос. Айрим тадқиқотларда феълларнинг ҳаракат ва ҳолатни ифодалаш билан бирга, матн таркибий қисмлари ҳамда сўзловчи, тингловчи ва предметнинг ўрнига ишора қилиши қайд этилса, [Давлатова, 2017: 81]. баъзи адабиётларда уларнинг меъёрий ҳолат ва баҳо дейкисини шакллантириши таъкидланади. [Klark, 1974: 316]. Феълларнинг дейктик белгиси мактабгача ёшдаги

болалар нутқида ўзига хос тарзда намоён бўлади. Қуйидаги мисолда буни кузатиш мумкин:

Шоҳруҳ. *Уч ярим яшар: (Ойнинг сувдаги аксини кўриб): – Ойижон, қаранг, оймума сувга “бу-у-м” этди!* (Ў.Ҳошимов. “Дафтар хошиясидаги битиклар”)

Эътибор берилса, ҳаракат-ҳолатни ифодаловчи феъл бола шахсига ишора қилган. Чунки бу каби қўлланишлар болалар нутқида хос бўлиб, катталар мулоқотида болага тушунтириш беришда уларга “ўз тили” билан гапириш мақсадида ишлатилади.

Болалар нутқида хос айрим метафорик қўлланишдаги феъллар ҳаракат-ҳолат дейкисини ҳосил қилади. Масалан:

1. *Деразадан ой қараб турибди.* (Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ораси”)

2. *Трамвайдан тушгандан кейин икки томонидаги деворлардан пишган ўриклар мўралаб турган жинкўчалардан ўтдик.* (Х.Тўхтабоев. “Сарик девни миниб”)

3. *Бобожон! – дейман гоҳо. – Болта ургангизда дарахт нега қалтираб кетяпти?* (Х.Тўхтабоев. “Жаннати одамлар”)

4. *Чолнинг соқоли титраб кетди...* (Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ораси”)

Қуйидаги мисолда нутқ эгаси томонидан феълнинг сифатдош шаклига дейктик вазифа юклатилганлигини кузатиш мумкин:

Оёғида этик, эғнида икки чўнтаги дўппайиб чиққан жигарранг шим, эски кўйлак. (Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ораси”)

Англашиладики, бола *дўппайиб чиққан* сифатдоши орқали шимнинг чўнтақларида нарса-предметнинг мавжудлигига ишора қилган.

Болалар нутқида феълнинг равишдош шакллари орқали ҳаракат-ҳолат дейкисининг ифодаланиши кузатилади. Масалан:

Кетгунча, мен янги этигим билан қорларни зарчиллатиб орқада бордим. (Х.Тўхтабоев. “Жаннати одамлар”)

Берилган гапда қўлланган *зарчиллатмоқ* феъли орқали *босмоқ* ҳаракатига ишора англашилади. Қорни ғарчиллатиш ҳаракати уни босиш ҳаракатини тақозо этгани боис, гапда бу феъл орқали айна ҳаракатга ишора қилинади.

Қуйидаги матнда ҳам феъл дейкисининг болалар нутқида хос намунаси кузатилади:

Қайси кун эрталаб ҳовлида айланиб юрсам, қўшимизнинг етти яшар қизчаси Нилуфар чиқиб қолди. Оппоқ бантик тақиб, атлас кўйлак кийиб олибди.

– *Ҳа, Нилу, ясаниб олибсан, меҳмонга кетяпсанми? – дедим эркалаб.*

– *Бугун ман тугилдим, – деди у қоп-қора кўзларини пирпиратиб жилмаяркан...*

– *Бултур пошша бувим менга туфли олиб берувдилар, тугилганимда...*

(Ў.Ҳошимов. “Дунёнинг ишлари”)

Матнда қўлланган *тугилдим, тугилганимда* феъллари орқали боланинг туғилган кунига ишора англашилади.

Ўзбек тилида дейкисни ифодаловчи морфологик бирликлар сирасида олмошлар етакчилик қилади. Ўзбек, инглиз, рус тилларидаги дейктик бирликларнинг семантик-функционал хусусиятларини чоғиштирма аспектда ўрганган С.Раҳимов ўзбек тилида кишилиқ олмошларининг шахс дейкисини ҳосил қилиши ҳақида маълумот берган. [Раҳимов, 1989:10-15].

Олмошлар дейктик белгисига кўра универсал хусусиятга эга бўлса-да, ички маъно турларининг қандай объектга ишора қилиши жиҳатидан фарқли белгиларини намоён этади. Бу тафовут болалар нутқида ҳам ўз ифодасини топади.

Онтогенез даврида бола дастлаб тилда фаол қўлланадиган кишилиқ олмошларини ўзлаштириб, нутқида татбиқ этади. Мактабгача ёшдаги болалар нутқида сўзловчи шахсга ишора қилувчи *мен* кишилиқ олмоши кўп ишлатилади. Бола мулоқот жараёнида

коммуникатив вазият талаби билан бу олмошга бир қатор вазифаларни юклаши мумкин. Масалан, Тошкент шаҳар шеvasида сўзлашувчи Абдулбосит Абдужабборов, Ясиначон Джонхўжаева (1 ёшу 2 ой), Муҳаммадали Кенжаев ва Робия Тойирова (1 ёшу 3 ой)ларнинг нутқида *ман* (*мен* олмошининг диалектал варианты) олмошининг *менда бор, менга бер(инг)* бирикмалари ўрнида қўллангани аниқланди.

Бола уч ёшга қадам қўйиши билан нутқида тингловчи шахсни кўрсатувчи *сен, сиз*; нутқий мулоқотдан ташқаридаги шахсга ишора қилувчи *у, улар* олмошларини ҳам қўллаб бошлайди. Мактабгача ёшдаги бола нутқида *сен* олмоши *сиз* олмошига нисбатан фаолроқ бўлади. Бу ёшдаги болалар тингловчи шахсга нисбатан хурмат ифодачиси сифатида ишлатилиб, ижтимоий дейксисни ҳосил қилувчи *сиз* олмоши ўрнида ҳам *сен* олмошини қўллаб юборадилар. Бунга, бир жиҳатдан, мазкур ёш давридаги болаларда нутқий одоб кўникмаларининг тўлиқ шаклланмаганлиги, иккинчидан, уларнинг ҳали *сен* олмошининг семантик-функционал имкониятларини англаб етмаганлиги сабаб бўлади. Нутқда *у* кишилиқ олмоши орқали нафақат шахсга, балки нарса-буюмларга ҳам ишора қилинади. Масалан: – *Ўртоқлар, **комност** жуда фойдали ичимлик, уни, асосан, мевадан тайёрлашади. Меваларнинг хили қанча кўп бўлса, у шунча ширин бўлади.* (Х.Тўхтабоев. “Сарик девни миниб”)

Болалар нутқида кўрсатиш олмошлари дейксиснинг қуйидаги турларини шакллантиради:

1. Шахс дейксиси.

Қуйидаги матнда *мана шулар* олмоши орқали шахслар (Сайдулло ака, Эркин Ҳамид, Тошқин Обид, Зоҳид Тўхта шоирларга)га ишора қилинади:

Ўша куни редакцияга сўнги шеъримни ҳам олиб бордим. Хонага шундоқ қадам босишим билан Жўра Жуман: “Жуда вақтида келдингиз-да”, – деб қарши олди.

– *Тинчликми ўзи? – негадир хавфсираб қолдим мен ҳам.*

– *Тинчлик. Сиз ўтириб туринг. – Шундай деб, Жўра Жуман ташқарига чиқди-ю, зум ўтмай ўзи билан Сайдулло ака, Эркин Ҳамид, Тошқин Обид, Зоҳид Тўхта деган шоирларни эргаштириб кирди. Уларнинг ҳаммасини танийман. Бир ёқлама бўлса ҳам, дўстона алоқа боғлаганмиз, орамиздан қил ўтмайди, борди-келдимиз бор. Қофия, вазн, туроқларини мандан беркитиб ишлатадиган шоирлар **мана шулар** бўлади.* (Х.Тўхтабоев. “Сарик девни миниб”)

2. Нарса-предмет дейксиси.

Мактабгача ёшдаги болалар нарса-предметга ишора қилишда бу олмошини кўп ишлатади. Масалан, бир ёшли болаларнинг номини билмайдиган нарса-буюмларга нисбатан бу олмошини кўп қўллашлари кузатилди. Мазкур ёшдаги болалар бу олмоши ва кинематик восита – кўз ҳаракати орқали нарса-предмет дейксисини ҳосил қиладилар.

Айрим ҳолатларда бир ёшли болалар *нима* сўроқ олмошининг дейктик вазифасини ҳам бу кўрсатиш олмошига юклайдилар. Бунда олмош таркибидаги унли товуш бир оз чўзиқ ва кўтариловчи оҳангда талаффуз қилинади. Масалан, Абдуазим Абдужабборов (2 ёш) нутқида “*Бу нима?*” сўроқ гапи “**Бу-у?**” шаклида ифода этилганлиги кузатилди.

Қуйидаги матн парчасида ҳам бу кўрсатиш олмоши орқали нарса-предмет дейксиси ифодаланган:

*Жўрабошимиз, жонҳолатда, шинелга ёпишиди. Бузоқ анчагина жойини ямлаб бўлган экан, енгининг ярмигача сўлак билан қўшилиб чўзилиб оғзидан чиқди... – Энди нима қиламан **бун!** – жўрабоши шинелни ерга улоқтирди.* (Ў.Ҳошимов. “Дунёнинг ишлари”)

3. Белги-хусусият дейксиси.

Қуйидаги мисолда *бундай* олмоши ҳаракатнинг белгисига ишора қилиб, белги-хусусият дейксисини юзага чиқарган:

Мен этикни ёмон кўраман, ундан потинка яхши, ипини бундай-бундай қилиб ечсангиз, оёқдан чиқади-кетади. (Х.Тўхтабоев. “Жаннати одамлар”)

4. Микдор дейксиси.

Қуйидаги диалогик нутқда *шунча* олмоши предметнинг микдорига ишора қилиши билан дейктик хусусият касб этган:

– *Оҳоо, ойи, шунча нарса олиб келдингизми?*

– *Ҳа, қизим, шунча нарса олиб келдим.*

– *Бозорнинг уйида нарса кўпми?*

– *Бозорнинг уйи дейилмайди. “Бозорда” ёки “магазинларда” деб айтиш керак.*

(М.Содиқова. “Ўзи ҳам ширин, сўзи ҳам”)

5. Макон дейксиси.

Кўрсатиш олмошлари маконга ишора қилиш орқали макон дейксисини шакллантиради. Р.Давлатованинг қайд этишича, *мана, ана, ўша, ҳўв ана* олмошлари предметнинг жойлашган ўрнини кўрсатиш билан бирга, сўзловчининг ўрнига ҳам ишора қилади. Бунда сўзловчининг предметдан қай даражада узоқ ва яқинда жойлашганлигига аниқлик киритилади. [Давлатова, 2017: 79]. Мазкур ҳолат болалар нутқида қуйидагича акс этади: 1. Нарса-предметнинг жойлашган ўрни: *Ана, кунгай томондаги деворга қатор таппи ёпиб қўйибди.* (Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ораси”)

2. Сўзловчининг жойлашган ўрни:

1. – *Бувинг келди, деяпман.*

– *А, бувим?! – дедим-у, бир нафас тик туриб қолдим. Вой, рост, рост экан! Ҳу ана, девор томонда кафтини пешонасига соябон қилиб турибди.* (Х.Тўхтабоев. “Жаннати одамлар”)

2. – *Ҳолам, ҳув ана, сўрида ўтирибдила.* (Шоислом Турғунов, 13 ёш)

Болалар нутқида тақлид сўзларга хос дейктик хусусият янада ёрқин намоён бўлади. Ўзбек тилидаги тақлид сўзларнинг дейктик вазифа бажариши манбаларда қайд этилган. Д.Лутфуллаева, Л.Бобохоновнинг тақлид сўзлар прагматикаси таҳлилига бағишланган мақоласида бу туркумга оид морфологик бирликларнинг дейктик хусусияти асосида нутқда прагматик вазифа бажариши ҳам кўрсатилган. [Лутфуллаева, Бобохонов, 2010: 28-29].

Тақлид сўзларнинг нутқдаги вазифаси филогенез ва онтогенез даврининг дастлабки босқичида аниқ намоён бўлади. Н.Маҳмудов бу ҳақида шундай деб ёзади: “Боланинг тили чиқаётган даврда унинг “луғат бойлиги”даги асосий қисми тақлидий “сўз”лар ташкил этади. Бу табиий ҳол, албатта. Зотан, боланинг тили, аввало, товуш ва образларга тақлид қилиш билан чиқади ва секин-аста бундай “сўз”лар ўрнини одатдаги сўзлар эгаллай боради. Ана шу тақлидий “сўз”лардан одатдаги сўзларга кўчиш жараёни даври боладаги нутқий кўникмаларни ривожлантириш ва такомиллаштиришда, айниқса, муҳим палладир”. [Маҳмудов, 2016: 16].

Кузатишларимизга кўра, болалар дастлаб тақлид сўзлардан дейктик ном сифатида фойдаланади. Тилнинг лексик бирликларини ҳали тўлиқ ўзлаштириб улгурмаган бола нарса-ҳодисанинг номини билмаса, унга товушга тақлид орқали ишора қилади. Болалар нутқида кузатиладиган бундай тақлид сўзларни дейктик белгисига кўра қуйидагича таснифлаш мумкин:

1. Ҳайвон ва паррандаларга ишора қилувчи тақлид сўзлар: *ба* (қўй), *мў* (сигир), *миёв* (мушук) *қу-қу* (парранда ёки қуш).

2. Нарса-предметларга ишора қилувчи таклид сўзлар: *гин, би-би* ёки *ди-дит* (машина), *чиқ-чиқ* (соат), *пуф* (пуфак), *пақ* (тўппонча).

Болалар нуткида катталардан ўзлаштирилган қуйидаги таклид сўзларга ҳам дейктик вазифа юклатилганлигини кўриш мумкин:

Эшон бобом тескари томонга қараб пиш-пиш ухлаб ётибдилар... (Х.Тўхтабоев. “Жаннати одамлар”)

Беш-олти кун олдин аммам келган эди. У ойим билан пичир-пичир гаплашган, “Ўгай... Йиғлади... Ўқчига...” деган сўзлар қулоғимга чалинган эди. (Ў.Ҳошимов. “Дунёнинг ишлари”)

Берилган гапларда қўлланган *пиш-пиш, пичир-пичир* таклид сўзлари пишиллаш, пичирлаш ҳаракатларини юзага келтирган шахсларга ҳам ишора қилиб туради.

Болалар нуткида *билч-билч* таклид сўзининг ҳам кўп қўлланиши кузатилди. Бу таклид сўз *лой* сўзи билан боғланганда, *лойни* босганда эшитиладиган товушни англитишдан ташқари, бу жараёнда *лойда* кечадиган ҳаракатга ҳам ишора қилиб туради. Масалан:

Энди кунлар сал-пал исиб, офтоб ҳам чарақлаб чиқиб, қорлар эриб, кўчалар билч-билч лой бўлиб қолди. (Х.Тўхтабоев. “Жаннати одамлар”)

Мен билч-билч лойни жуда ёмон кўраман. (Х.Тўхтабоев. “Жаннати одамлар”)

Болалар нуткида аффикслар орқали ҳам дейкиснинг ифодаланиши кузатилади. Нутқий фаолиятда қўлланган эгалик, шахс-сон аффикслари, ўрин-жой отларини ясовчилар шахс, нарса-предмет, макон дейкисини ҳосил қилиши манбаларда қайд этилган. [Рахимов, 1989: 25-32].

Мактабгача ёшдаги болалар нуткида қайд этилган аффикслар билан бир қаторда, *-ники* аффиксининг ҳам маконга ишора қилиши аниқланди. Масалан:

Бугун “Қора” аммам никига борамиз. (Ў.Ҳошимов. “Икки эшик ораси”)

Шаҳарда туришса ҳам, уларникида ток бор эди. (Ў.Ҳошимов. “Дунёнинг ишлари”)

Юқоридаги каби ҳолатларнинг юзага келишида *-ники* аффикси билан бирга қўлланадиган келишик қўшимчаларининг грамматик маъноси ҳам аҳамиятлидир.

Хуллас, болалар нуткида дейкис тилнинг барча сатҳ бирликлари орқали вокеланади. Болалар нуткида қўлланган айрим тил бирликларининг табиатида дейктик хусусият мавжуд бўлса, баъзиларига боланинг коммуникатив мақсади талаби билан дейктик вазифа юклатилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Лутфуллаева Д., Давлатова Р. Ўзбек мулоқот матнининг дейктик бирликлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2011. – № 6.
2. Лутфуллаева Д. Ўзбек тилида сонларнинг дейктик хусусиятлари / Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (Республика илмий-назарий анжуман материаллари). – Т.: ТДПУ, 2009.
3. Давлатова Р. Ўзбек тилида макон дейкиси ва унинг ифодаланиши / Тил ва адабиёт фанини замонавий ўқитиш масалалари (Республика илмий-назарий конференцияси). – Т.: ТДПУ, 2017.
4. Кларк Е. Normal states and Evaluative Viewpoints // Language. 1974. V. 50. – # 2.
5. Лутфуллаева Д., Бобохонов Л. Ўзбек тилидаги айрим таклид сўзларнинг нутқий-прагматик хусусияти // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари / Республика илмий ва амалий анжумани материаллари. – Андижон: АДУ, 2010.
6. Mahmudov N. So‘z sandiqchasi: O‘zbek tilining izohli lug‘atchasi. – Т.: G‘afur G‘ulom, 2016.
7. Рахимов С. Речевая функция и проблема дейкиса в разносистемных языках. – Т.: Фан, 1989.

IV ШЎЪБА. ТИЛ ТАРИХИ	
Дадабоев Ҳамидулла Кўхна обидалар сўз бойлигини атрофлича тадқиқ этиш – ўзбек тилшунослигининг долзарб масаласи	267
Каримов Баҳодир Абдулла Қодирий ва ўзбек адабий тили	271
Улугов Абдулла Тафаккур дурдонаси	277
Тогаев Тўлқин ‘Ширдоғ’ атамаси тўғрисида	285
Ҳамроева Орзигул “Девону луғотит турк” асарида мумтоз қофия элементлари	291
Лафасов Урак Абдулла Қодирий кашфиёти ва сўз қўллаш маҳорати	297
Эгамова Шохида Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексемалар	303
Абдуҷаббарова Феруза, Раҳимова Комила “Қутадғу билиг” тилида инсон гўзаллигини ифодаловчи сифат лексемалар	309
Юлдашев Дониёр Тарихий антропонимларнинг антропоцентриқ талқини	315
Ҳотамов Соҳибжон Огаҳий тарихий асарлари лексикаси ҳамда “Зубдату-т-таворих” асарида қадимги туркий сўзларнинг қўлланилиши	321
V ШЎЪБА. АМАЛИЙ ТИЛШУНОСЛИК	
Данияров Бахтиёр Ўзбек тили лексик синонимларининг матн ҳосил қилиш имкониятлари	327
Собиров Абдулхай Тил – халқ кудрати, жипслиги ва бирлигининг мезони	334
Лутфуллаева Дурдона Номларнинг информативлик, коммуникатив натижавийлик ва нутқий таъсир кўрсатиш функцияси	341
Нормаматов Султон Ўзбек тилшунослигида лексикографик тадқиқотлар	345
Раупова Лайло Лингвокультурологик концепт ва унинг хусусиятлари	351
Сайфуллаева Раъно, Зарипбоева Нафосат Бадий асар тилининг ижтимоий воқеланишида халқ оғзаки ижоди намуналарининг ўрни	356
Қурбонова Мунаввара Болалар нутқининг морфодейктиқ хусусиятлари	361
Қурбонова Муҳаббат, Каримова Зулнура Ўзбек ва инглиз тилларида сўз-гаплар	370
Жомонов Раҳман Ўзбек лотин алифбоси: график имкониятлар ва муаммолар	374
Раҳматова Зоира Мактабгача ёшда оламнинг лисоний манзарасини акс эттиришда луғатларнинг ўрни	380
Тожибоев Ботир, Турсунов Шокиржон Инглиз тилидаги баъзи туркий ўзлашмалар таҳлили	386
Adilova Saodat Corpus linguistics and its role in teaching uzbek as a foreign language	390